

رویکردها و مبانی تقسیم دوره‌های زندگانی ائمه علیهم‌السلام

مصطفی صادقی کاشانی*

نعمت الله صفری فروشانی**

چکیده

جمعی از صاحب‌نظران در دسته‌بندی خاصی، زندگانی امامان معصوم را به دوره‌هایی چند تقسیم کرده‌اند که هر یک با دیگری تفاوت‌هایی دارد و برگرفته از دیدگاهی خاص است. مقاله حاضر ضمن ارائه گزارشی از این رویکردها و کسانی که به آن معتقدند، در پی یافتن مبانی صاحبان این نظریه و مقدار تطبیق آن با حیات آن بزرگواران است. نتیجه این پژوهش حاکی از آن است که این نظریه قدمت چندانی ندارد و به نیم قرن اخیر می‌رسد. شیوه یکسانی هم در این تقسیم‌بندی وجود ندارد و نمی‌توان آن را بر حیات ائمه علیهم‌السلام تطبیق کرد؛ چرا که مقتضای متفاوت شرایط زندگی هر یک از امامان، موجب تفاوت رفتار آن بزرگواران شده و نمی‌توان از تفاوت نقش‌های آنها به‌صراحت سخن گفت.

واژگان کلیدی: ائمه علیهم‌السلام؛ دوره‌های زندگی؛ وحدت هدف.

* عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دانشجوی دکتری جامعه‌المصطفی العالمیه

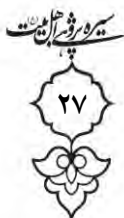
sadeqi48@yahoo.com

nsafari8@gmail.com

** دانشیار جامعه‌المصطفی العالمیه (مجمع عالی امام خمینی)

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۱۱/۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۷/۹

مقدمه

در دهه‌های اخیر، رویکردی خاص در تاریخ‌نگاری ائمه علیهم‌السلام معصومین به وجود آمده که زندگی آن بزرگواران را به دوره‌هایی تقسیم و برای هر یک ویژگی‌هایی بیان می‌کند. بی‌تردید محققان و نویسندگانی که این روش را پیش گرفته‌اند، اهدافی از این شیوه در نظر دارند. این تقسیم‌بندی، آگاهانه یا ناخودآگاه نتایجی را در پی دارد که می‌تواند در بررسی سیره اهل‌البیت علیهم‌السلام قابل توجه باشد.

منظور از دوره‌بندی آن است که مجموع تاریخ امامت، یعنی از زندگانی امیرمؤمنان علیه‌السلام تا پایان عصر غیبت را به چند دوره تقسیم می‌کنند. این شیوه از این‌رو انجام شده که وجه مشترکی برای زندگانی چند امام یافته‌اند و آن را دوره‌ای منظور کرده‌اند.

درباره پیشینه این نوشتار باید گفت در میان آثار کهن که به زندگانی ائمه علیهم‌السلام پرداخته‌اند، سخنی از دوره‌بندی و ذکر مراحل از تاریخ ائمه علیهم‌السلام نیست. مروری بر آثار تألیف شده درباره ائمه علیهم‌السلام نشان می‌دهد که سابقه این دیدگاه و رویکرد، مربوط به عصر حاضر است.

این مقاله با بررسی دیدگاه‌های مذکور، به دنبال یافتن پاسخ این سؤال است که اهداف و مبانی این نظریه چیست؟

۱. بیان دیدگاه‌ها

نویسندگان تاریخ ائمه علیهم‌السلام با رویکردهای مختلفی به بیان زندگی آن بزرگواران پرداخته‌اند. گاه با رویکرد کلامی و گاه با رویکرد الگو برداری در زندگی فردی یا اجتماعی. این رویکردها متأثر از زمان نیز هست و نیاز زمانه سبب می‌شود، تحلیل جدیدی از زندگانی آن بزرگواران ارائه شود.

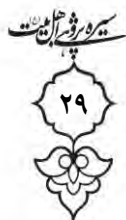
با شروع دوران مبارزه ملت‌ها با حکومت‌های استعمارگر در عصر جدید، عالمانی از شیعه در صدد تحلیل زندگانی ائمه علیهم‌السلام بر اساس ویژگی مبارزاتی آنان برآمدند. این تحلیل و تبیین که مربوط به نیم قرن اخیر است، در دوره‌های قبل به چشم نمی‌خورد. ویژگی دوره‌های پیش از این را می‌توان به نگاه مناقبی و عاطفی تصویر کرد. اما یکی از رویکردها در عصر حاضر، تقسیم دوره‌ای تاریخ ائمه علیهم‌السلام به منظور برداشتی سیاسی و اجتماعی از زندگانی آنهاست.

نخستین کسی که این نظریه را مطرح کرد، آیت الله شهید سید محمدباقر صدر (۱۹۸۰/۱۴۰۰) است. بنابراین پیشینه بحث به حدود نیم قرن پیش برمی‌گردد. وی درباره ائمه علیهم‌السلام معصومین مطالبی نوشته یا سخنرانی‌هایی داشته که مجموع این مطالب در کتابی با عنوان *اهل‌البیت تنوع ادوار و وحده‌ی هدف‌گردآوری* شده است. این کتاب در آغاز با همین عنوان به صورت موجز منتشر شده و در مراحل بعدی، بخشی از نوشته‌ها و سخنرانی‌های مؤلف را بر آن افزوده‌اند. بنا به گزارش معجم ما کتب عن الرسول و اهل‌بیته (رفاعی، ۱۳۷۱: ۳۶۰/۹)، کتاب شهید صدر به سال (۱۹۸۷) در تهران منتشر شده و مشتمل بر ۱۵۲ صفحه است، در حالی که چاپ کنونی این کتاب بیش از پانصد صفحه دارد. هر چند عنوان اثر با موضوع این مقاله کاملاً تطبیق دارد و انتظار می‌رود همه مطالب آن درباره دوره‌های زندگی ائمه علیهم‌السلام باشد، لیکن تنها بخشی از آن به موضوع مورد نظر ما پرداخته و بقیه آن، مباحث کلی امامت و زندگی ائمه علیهم‌السلام است. از آنجا که نظر مؤلف چنین بوده که ائمه علیهم‌السلام معصومین با هدف و برنامه واحدی به مقتضای شرایط، اقدامات مختلف داشته‌اند، این عنوان بر تمام کتاب و مباحث مؤلف سایه افکنده است.

از مطالعه کتاب استفاده می‌شود که مؤلف دوره‌های زندگی ائمه علیهم‌السلام را به سه مرحله تقسیم کرده و این مراحل را چنین برمی‌شمارد:

در مرحله نخست که اختصاص به امیرمؤمنان، حسنین علیهم‌السلام و امام سجاد علیهم‌السلام دارد، ائمه علیهم‌السلام از ایجاد انحراف در اصل اسلام جلوگیری کردند. مرحله دوم که دوران امام باقر علیهم‌السلام و امام صادق علیهم‌السلام است، ساماندهی اهل بیت علیهم‌السلام نسبت به گروه تحت امر خود یعنی شیعیان، شروع شد و از آن با عنوان «بناء الکتله» یاد شده است. مرحله سوم از زمان امام کاظم علیهم‌السلام آغاز می‌شود و تربیت یافتگان به دست اهل بیت علیهم‌السلام در مرحله دوم، دستگاه خلافت را در تنگنا قرار می‌دهند (همان، ۳۰۱، ۳۳۰ و ۳۲۹).

پس از وی، مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، به این تقسیم توجه کرده و دغدغه خود نسبت به این موضوع را مربوط به سال (۱۳۵۰) می‌داند. (خامنه‌ای، ۱۳۶۵: ۷؛ همو، ۱۳۹۱: ۱۵) ایشان در سخنرانی قبل از انقلاب که بعدها با عنوان *پیشوای صادق علیهم‌السلام* منتشر شد، زندگی امامان را به چهار دوره تقسیم کرده و آن را چنین بیان می‌کند:

دوره اول (۲۵ سال) دوره سکوت یا همراهی امام با قدرت حاکم است. دوره دوم که زمان خلافت امیرمؤمنان علیه السلام و چند ماه حکومت امام مجتبی علیه السلام است، دوره قدرت امام است. دوره سوم بیست سال صلح امام حسن علیه السلام تا قیام امام حسین علیه السلام (۴۰ تا ۶۰) است که دوره «تلاش سازنده کوتاه مدت برای ایجاد حکومت و رژیم اسلامی» است. دوره چهارم روزگار تعقیب و گریز و ادامه همین روش در برنامه‌ای دراز مدت است که از محرم سال (۶۱) پس از شهادت امام حسین علیه السلام و با امامت علی بن الحسین علیه السلام (۶۱) شروع می‌شود. (خامنه‌ای، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۴)

سخنرانی دیگر مربوط به سال (۱۳۶۴ش) در کنگره امام رضا علیه السلام است که در کتابی با عنوان عنصر مبارزه در زندگانی ائمه علیهم السلام منتشر شد. ایشان در این سخنرانی، زندگانی ائمه علیهم السلام را به چهار دوره تقسیم کرده است؛ با این تفاوت که در اینجا، محتوای دوره‌ها را به‌گونه دیگری بیان می‌کند:

دوره اول شامل عصر امیرالمؤمنین علیه السلام و حسنین علیهم السلام، دوره دوم از امام سجاد علیه السلام تا امام صادق علیه السلام، دوره سوم دوره امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام و دوره چهارم از جواد الائمه علیهم السلام تا غیبت کبری علیه السلام. (همو، ۱۳۶۵: ۱۴-۱۳؛ همو، ۱۳۸۹: ۵۵)

از نظر ایشان، دوره امیرمؤمنان علیه السلام و حسنین علیهم السلام، دوره غربت امامت است و این سه امام در تلاش برای بازگرداندن جامعه به عصر رسول خدا بودند. دوره سه امام بعدی، خود شامل سه دوره است که امام سجاد علیه السلام در دوره رعب و وحشت، با تکیه بر دعا و عبادات، به کادرسازی دست می‌زند و صادقین علیهم السلام با وضعیت بهتری بر تعلیمات دینی تکیه دارند. در مجموع از سال (۶۱-۱۳۵) (خلافت منصور)^۱، اوج حرکت است، ولی از سال (۱۳۵) مشکلاتی پیش می‌آید. بار دیگر اوج حرکت مبارزه ائمه علیهم السلام، زمان امام هفتم علیه السلام است. عصر امام رضا علیه السلام، دوره گسترش اندیشه‌های شیعی است. این زمان، دوران مناسبی برای ائمه علیهم السلام است و به آن حضرت گرایش زیادی وجود دارد. دوران امام نهم علیه السلام تا یازدهم علیهم السلام، زمان تشدید خفقان و توطئه علیه امامان بود و مهدویت، سرآغاز فصلی مهم در تاریخ شیعه است. (همو، ۱۳۶۵: سراسر کتاب)

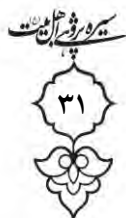
مقام معظم رهبری در نوشتار دیگری، شروع دوره سوم را از زمان امام سجاد علیه السلام می‌داند. وی در این نوشتار، فقط به مراحل چهارگانه اشاره کرده و دوره‌ها را به تفصیل بیان نمی‌کند، بلکه به مناسبت زندگی امام چهارم علیه السلام ذیل عنوان تاکتیک آغاز دوره

سوم حرکت ائمه علیهم السلام «آمده است:»... در آغاز حرکت ائمه علیهم السلام در دوره سوم از دوران‌های امامت که از آغاز زندگی امام سجاد علیه السلام شروع می‌شود (تعرضی از آن حضرت نسبت به حاکمیت نمی‌بینیم) «خامنه‌ای، ۱۳۶۵: ۶۷؛ همو، ۱۳۹۱، ۲۱۳). در مجموع آن گونه که پیداست، ایشان دوره ائمه علیهم السلام را به چهار قسمت کرده، ولی محتوای دوره‌ها در سه بیان، وی متفاوت است.

تقریباً هم‌زمان با ایشان، شهید مرتضی مطهری (م ۱۳۵۸ ش) در آثار خود به اجمال از این دوره‌ها سخن گفته است. وی در بحثی به مناسبت انقلاب اسلامی می‌گوید: «ابتدای انقلاب، وضع مردم ما نظیر صدر اسلام است. باید قدرت‌های حاکم موجود را درهم کوبید. دوره، دوره‌ی جهاد و مبارزه است. در صدر اسلام این وضع تا زمان امیرالمؤمنین علیه السلام ادامه داشت، بلکه به واسطه پیدا شدن امثال معاویه و انحراف خلافت از مسیر اصلی خود شدت یافت. زمان امام حسین علیه السلام وقتی که کسی مانند یزید زعامت را به عهده می‌گیرد، امام حسین علیه السلام قیام و انقلاب می‌کند. ولی از اواخر قرن اول و بالخصوص در قرن دوم و قرن سوم هجری که دوره سایر ائمه علیهم السلام است، و بالاخص قرن دوم، دنیای اسلام یک دگرگونی خاص پیدا می‌کند، جبهه‌های جدیدی علیه اسلام باز می‌شود، شمشیرها را کنار گذاشتند و کتاب‌ها را در دست گرفتند، مردم شروع کردند به اینکه این کتاب آسمانی که آمد و نظام دنیا به هم ریخت و نظام جدیدی را به وجود آورد، بشناسند.» (مطهری، ۱۳۸۳: ۲۴/۲۶۶)

زمان حضرت صادق علیه السلام از نظر اسلامی یک زمان منحصر به فرد است، زمان نهضت‌ها و انقلاب‌های فکری است. زمان حضرت صادق علیه السلام با زمان امام حسین علیه السلام از زمین تا آسمان تفاوت داشت. زمان امام حسین علیه السلام یک دوره اختناق کامل بود و لهذا از امام حسین علیه السلام در تمام مدت امامت ایشان آن چیزی که به صورت حدیث نقل شده، ظاهراً از پنج شش جمله تجاوز نمی‌کند. برعکس، در زمان امام صادق علیه السلام در اثر همین اختلافات سیاسی و همین نهضت‌های فرهنگی آن چنان زمینه‌ای فراهم شد. (همو، ۱۳۷۹: ۱۲۱)

آن گونه که پیداست، شهید مطهری هم چنین دیدگاهی را داشته، ولی به توضیح و تفصیل آن نپرداخته است. تا آنجا که اطلاع داریم، کسانی هم که از نظریات وی آگاه بودند، به بسط و گسترش این دیدگاه اقدامی نکردند. بخشی از این سخنان در سال (۱۳۵۰ ش) و بخشی دیگر در سال (۱۳۵۷ ش) بیان شده است.

محمدرضا حکیمی در سال (۱۳۵۵ش) کتاب *امام در عینیت جامعه* را نوشت و بخشی از آن را به تقسیمات مربوط به دوران زندگی ائمه علیهم السلام اختصاص داد. قسمت دیگری از این اثر به تحلیل زندگانی و دوران امام مجتبی علیه السلام می پردازد. وی دوره های زندگی ائمه علیهم السلام را هشت قسم کرد: ۱- از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله تا شهادت امیرمؤمنان علیه السلام ۲- دوره بیست ساله حسنی علیه السلام ۳- هفت ماه قیام حسینی ۴- دوران امام سجاد علیه السلام ۵- امامین صادقین علیهم السلام ۶- امام کاظم علیه السلام ۷- امام رضا علیه السلام ۸- امامان نهم تا یازدهم.

مشخصه دوره نخست در مراقبت و اشراف بر امور است. حضرت علی علیه السلام فرمود: «تا من باشم، حدی از حدود الهی ضایع نخواهد شد.» دوره دوم مبارزه و درگیری با باطل است. دوره سوم واقعه عاشورا است. دوره چهارم حره است. از پنج موضع: تربیت با دعا، احیای عاشورا، مراقبت از مسلمانان، پرورش امام باقر علیه السلام، تربیت زید برای تداوم عاشورا. دوره پنجم نشر مبانی عقیدتی، فقه، اخلاق، تربیت و تحرک از طریق تأیید قیام های سادات. دوره ششم حرکتی مانند عاشورا همان طور که هارون در نقطه اوج انحراف بود. دوره هفتم خود دو قسم است: دوره مدینه و خراسان. دوره هشتم زمان رویاری شیعه و سنی و سازماندهی شیعه (حکیمی، ۱۳۸۳: ۶۴-۱۷)

عادل ادیب، نویسنده معاصر عراقی، با الهام از شهید صدر^۲، دیدگاه وی را پی گرفت و به تبیین و تفصیل آن پرداخت. از وی دو اثر مشابه منتشر شده که در هر دو به تقسیم بندی دوره های زندگانی ائمه علیهم السلام می پردازد: الف) *دور ائمه اهل البيت فی الحیاة الاسلامیة* که با عنوان *نقش امامان معصوم در حیات اسلام* ترجمه شد.^۳ ب) *الائمة الاثنا عشر: دراسة تحلیلیة* که ترجمه آن *زندگی تحلیلی پیشوایان ائمه دوازده گانه* نام دارد.^۴ کتاب نخست به تاریخ دو امام نخست، امیرمؤمنان علیه السلام و حضرت مجتبی علیه السلام اختصاص دارد و در کتاب دوم به زندگی همه ائمه علیهم السلام پرداخته شده است. البته آنچه مربوط به بحث ماست، در هر دو کتاب وجود دارد و بخشی از مباحث در دو اثر تکرار شده است. کتاب نخست در سال (۱۴۰۳) نوشته شده و به نظر می رسد نویسنده پس از ارائه مقالاتی درباره امامان بعدی، مباحث خود را تکمیل و کتاب دوم را منتشر کرده است. تفصیل تقسیم بندی وی در بخش سوم این نوشتار ذیل بررسی و ملاحظات خواهد آمد.

آیت الله سبحانی در مقدمه کتاب سیره پیشوایان می‌نویسد: «طرح کلی این کتاب بر اساس تقسیم‌بندی دوران امامت بر چهار دوره استوار است.» (پیشوایی، ۱۳۷۹: ۲۱)

استاد پیشوایی در متن کتاب سیره پیشوایان این دوره‌های چهارگانه را چنین توضیح داده است: صبر و مدارای امام، به قدرت رسیدن، تلاش کوتاه مدت برای ایجاد حکومت، ادامه همان روش در درازمدت. وی به کتاب پیشوای صادق علیه السلام ارجاع داده و پیداست آن را از آیت الله خامنه‌ای اخذ کرده است و دوره‌های مورد نظر ایشان هم جز چهار دوره مورد نظر مقام رهبری نیست. (همان، ۲۳۸) بنابراین، نظر آیت الله سبحانی و استاد پیشوایی همان نظر رهبری است و از آن گرفته شده است.^۵

دیگر نظریه پرداز دوره‌های زندگانی ائمه علیهم السلام، علی صفایی (م ۱۳۸۷ش) است. وی در دفتر دوم از مجموعه سه جلدی درس‌هایی از انقلاب که با عنوان تقیه منتشر شده است، تاریخ تقیه را که همان تاریخ پیشوایان است، به ده دوره تقسیم می‌کند:

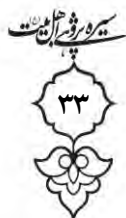
- ۱- علی علیه السلام با خلفا ۲- علی علیه السلام در زمان خلافت ۳- حسنین علیهم السلام در زمان معاویه
- ۴- حسین علیه السلام در زمان یزید ۵- سجاد علیه السلام هم‌زمان با اغتشاش‌ها ۶- صادقین علیهم السلام
- ۷- کاظم علیه السلام و رضا علیهم السلام ۸- جواد علیه السلام و هادی علیه السلام و عسکری علیه السلام ۹- غیبت صغرا
- ۱۰- غیبت کبرا. راستی ما در زمان‌های خویشتن سکوت و صبر را داشته باشیم یا درگیری بدون سازش یا صلح یا حماسه یا زهد و عبادت یا فقه یا تسلیم کاظم یا هماهنگی رضا را؟! (صفائی، ۱۳۸۲: ۲۲۲).

جدیدترین اثر منتشر شده درباره موضوع دوره‌های زندگی ائمه علیهم السلام، کتاب تدبری در سیره تاریخی/اهل بیت از محمدحسین الهی‌زاده است. این کتاب، زندگی ائمه علیهم السلام را به شش دوره تقسیم کرده است: ۱- تأسیس اسلام (سیره حضرت زهرا(س) و امام علی علیه السلام)

- ۲- دفاع از اسلام ناب (حسنین) ۳- تبیین علمی و فرهنگی اسلام ناب (امام سجاد علیه السلام تا امام صادق علیه السلام)
- ۴- ترویج دین و فرهنگ‌سازی عمومی اسلام ناب (امام کاظم علیه السلام تا امام هادی علیه السلام)
- ۵- زمینه‌سازی برای غیبت (امام عسکری علیه السلام) ۶- جهانی‌سازی اسلام ناب.

این کتاب هم ذیل این عناوین، به شرح زندگانی امامان پرداخته است (الهی‌زاده، ۱۳۹۰: سراسر کتاب).

در دو اثر از آثار نهاد نمایندگی رهبری در دانشگاه‌ها (مجموعه تاریخ) نیز از این دوره‌ها سخن به میان آمده است: یکی کتاب تاریخ/امامت اثر اصغر منتظرالفاطم است. این کتاب

که جهت استفاده دانشجویان نوشته شده، از چند دوره به ترتیب سخن گفته و فصل‌های کتاب خود را بر اساس آن تنظیم کرده است: ۱- روزگار خلافت امیرمؤمنان ۲- دوران امامت حسنین علیهم‌السلام ۳- دوران امام سجاد علیه‌السلام و پیامدهای عاشورا ۴- دوران شکوفایی فرهنگی امامت علیه‌السلام ۵- دوران امام کاظم علیه‌السلام و امام رضا علیه‌السلام ۶- دوران وکالت و سفارت. گویا ایشان قصد تقسیم‌بندی دوره‌ای زندگانی ائمه علیهم‌السلام را نداشته، بلکه با هدف تنوع و تفنن در عنوان‌گذاری و تقسیم فصول، چنین تقسیمی کرده است.

دوم کتاب تاریخ امامان شیعه / از حمید احمدی، شش دوره را برای شرح زندگی امامان آورده است: ۱- عصر آغازین امامت ۲- امام علی در مصدر حاکمیت ۳- عصر پایداری و مقاومت ۴- پایه‌گذاری نهضت فرهنگی ۵- عصر تکثر و سازماندهی شیعه ۶- عصر جدید در حیات شیعه. این کتاب هم فقط به عناوین اکتفا کرده و دوره‌ها را در محتوای کتاب دخالت نداده است.

۲. اهداف و مبانی نظریه

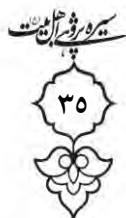
کسانی که از دوره‌بندی تاریخ و زندگانی ائمه اطهار علیهم‌السلام سخن می‌گویند، این تقسیم را به لحاظ‌های مختلف و از زوایای گوناگون انجام می‌دهند: گاه از جهت اوضاع شیعه، گاه نسبت به برخورد حاکمان و خلفای معاصر آنان، گاه به لحاظ شیوه مبارزه و گاه از نظر برنامه‌هایی که آن بزرگواران برای رسیدن به هدف الهی خود داشتند.

در تقسیم بر اساس عصر خلافت و خلفای معاصر ایشان، می‌توان دست کم دوره ائمه علیهم‌السلام را به سه بخش تقسیم نمود: ۱- دوران خلفای نخست که فقط زمان امیرمؤمنان علیه‌السلام را دربر می‌گیرد ۲- دوران بنی‌امیه که از امام حسن علیه‌السلام تا بخشی از دوره امام صادق علیه‌السلام است. البته دوره بنی‌امیه را هم می‌توان به دو بخش اموی و مروانی تقسیم کرد که دوره مروانیان از زمان امام سجاد علیه‌السلام آغاز می‌شود ۳- دوره بعدی از زمان انتقال خلافت به بنی‌عباس تا پایان عصر ائمه علیهم‌السلام است که حیات و امامت شش امام بعدی در این دوره قرار می‌گیرد.

در تقسیم بر اساس اوضاع شیعه باید گفت: شکی نیست که ائمه علیهم‌السلام به اقتضای شرایط یاران و طرفدارانی که داشته‌اند، متفاوت اقدام می‌کرده‌اند. مثلاً شیعه در دوران امیرمؤمنان علیه‌السلام با شیعه عصر امام صادق علیه‌السلام کاملاً متفاوت است. در عصر امیرمؤمنان علیه‌السلام و حتی امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام، تشیع بیشتر جنبه سیاسی داشت و برخی از کسانی که شیعه خوانده می‌شدند، خلفا و دست کم شیخین را پذیرفته بودند. اما در عصر امام باقر علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام که شیعه کم‌کم با معارف خود آشنا شد، از خلفا براءت جست. از این دو دوره کلی که بگذریم، می‌توان برای هر چند امام به لحاظ اوضاع سیاسی اجتماعی شیعه، دسته‌بندی‌های ریزتری مطرح کرد. دوره نخست مربوط به امیرمؤمنان علیه‌السلام تا امام سجاد علیه‌السلام است که شیعه شناخت چندانی از ائمه علیهم‌السلام ندارد. در عصر امام باقر علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام که معارف توسط این دو امام بیان می‌شود، پیروی شیعیان به‌عنوان امام مفترض الطاعه است. در بخشی از عصر امام صادق علیه‌السلام و در عصر امام کاظم علیه‌السلام و امام رضا علیه‌السلام، شیعه خود را به خوبی شناخته و از مخالفان مذهبی خود جدا شده و حتی به دنبال فعالیت‌های سیاسی است. اما در عصر سه امام آخر شرایط قدری سخت‌تر می‌شود و از سویی اختلاف درون مذهبی تشدید می‌گردد.

اما در تقسیم با توجه به عملکرد ائمه علیهم‌السلام نسبت به اوضاع و شرایط عصر آنها می‌توان دسته‌بندی زیر را ارائه کرد: ۱- دوران سکوت، که بخش عمده حیات امیرمؤمنان علیه‌السلام و حسین علیه‌السلام را دربر می‌گیرد ۲- دوران خلافت و ورود به صحنه سیاسی که بخش کوتاهی از حیات آن سه بزرگوار و بخشی از زندگی امام رضا علیه‌السلام را شامل می‌شود ۳- دوران تبیین معارف که زمان امام سجاد علیه‌السلام تا امام صادق علیه‌السلام است. بخش عمده حیات امام رضا علیه‌السلام و تبیین امامت نیز در این قسمت جا می‌گیرد ۴- دوران امام کاظم علیه‌السلام که می‌توان آن را نوعی مبارزه منفی دانست ۵- دوره آمادگی غیبت که عصر ابناء الرضاست. این تقسیم‌بندی را می‌توان محدودتر یا گسترده‌تر هم بیان کرد و به احتمال، استاد حکیمی این گونه را در نظر داشته است، با این تفاوت که وی دوره‌ها را بیشتر در نظر گرفته است.

نگاه دیگر به زندگانی ائمه علیهم‌السلام، تقسیم و دوره‌بندی نسبت به هدف و برنامه آن بزرگواران است. اینکه آن بزرگواران در عین تفاوت شرایط، یک برنامه و هدف را دنبال

کرده و استراتژی کاملاً واحدی داشته‌اند. سکوت و مبارزه و صلح و جنگ و تلاش فرهنگی، همه شیوه‌ای برای پیشبرد اهداف آنان بوده است. به نظر می‌رسد غالب آنچه در آثار پیش‌گفته آمد، بر این مبنا تقسیم‌بندی شده است. صاحب‌نظران و نویسندگانی که دوره‌بندی زندگانی ائمه علیهم‌السلام را طرح کرده‌اند، هدف و برنامه‌ای مشترک را در زندگانی ائمه علیهم‌السلام دنبال می‌کرده‌اند. به همین جهت است که غالب این نظریه‌پردازان از ۲۵۰ سال امامت سخن گفته‌اند و آن را واحدی مشترک و منسجم می‌دانند.

از سخنان شهید صدر و آیت الله خامنه‌ای استفاده می‌شود که آنان هدف مشترک ائمه علیهم‌السلام را به‌رغم تفاوت روش، هدفی واحد می‌دانند. شهید صدر در یکی از سخنرانی‌هایش که در سال (۱۳۸۶ق/ ۱۹۶۶م) به مناسبت ولادت امیرمؤمنان علیه‌السلام ایراد کرد، می‌گوید: «از دیدگاهی سخن خواهیم گفت که زندگانی هر یک از ائمه علیهم‌السلام را دربر می‌گیرد و نگاهی کلی به آنان دارد که اهداف مشترک آنان را نشان می‌دهد. مسؤولیت و شرایط امامت در همه یکی است و از این‌رو انعکاس واحدی در رفتار آنان دارد؛ هر چند به رنگ‌های مختلف در می‌آید.» (صدر، ۱۴۲۳: ۷۸-۷۷ و ۸۴) وی در ادامه با ذکر نمونه‌هایی از زندگی برخی امامان، توضیح می‌دهد که چگونه راه آنان یکی است و در ظاهر به روش‌های مختلف عمل کرده‌اند (همان، ۱۰۵ - ۸۶). وی در جای دیگری شیوه ائمه علیهم‌السلام را اقدام در دو خط اصلی بیان می‌کند که عبارتند از: تلاش برای گرفتن زمامداری امت و در صورت عدم موفقیت، تلاش برای حفظ جامعه از انحراف. (همان، ۱۸۳ و ۲۰۷)

آیت الله خامنه‌ای با طرح عنوان انسان ۲۵۰ ساله برای دوران ائمه علیهم‌السلام معصومین، تأکید می‌کند که باید این دوران را واحد نگریست و تفکیک نکرد. (خامنه‌ای، ۱۳۶۵: ۸) وی می‌گوید: «بارها گفته‌ام زندگی ائمه علیهم‌السلام را که ۲۵۰ سال طول کشیده، زندگی یک انسان به حساب بیاوریم، یک انسان ۲۵۰ ساله؛ از هم جدا نیستند «کُلُّهم نورٌ واحد»، هر کدام از اینها که حرفی زدند، این حرف در حقیقت از زبان آن دیگران هم هست. انسانی که گویی ۲۵۰ سال عمر کرده است. تمام کارهای ائمه علیهم‌السلام در طول این ۲۵۰ سال، کار یک انسان با یک هدف، با یک نیت و با تاکتیک‌های مختلف است.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۱: ۱۹) «این بزرگواران یک واحدند، یک شخصیتند، شک نمی‌توان کرد که هدف و جهت

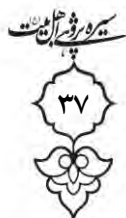
آنها یکی است. اینکه زندگی امام حسن مجتبیٰ را جدا و زندگی امام حسین را جدا و زندگی امام سجاد را جدا تحلیل کنیم.» (همو، ۸)

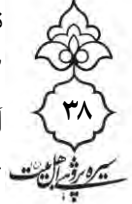
وی این ایده را در آثار و سخنان خود توضیح داد و سرانجام با توجه به این سخنرانی‌ها، کتابی با عنوان *انسان ۲۵۰ ساله* منتشر شد. همچنین در کتابی با عنوان *اشاره‌های روشنی ضمن مقالاتی که با استفاده از آثار مکتوب و بیانات رهبری تدوین شده است*، با وضوح بیشتری این نظریه شرح داده شده است.

شهید مطهری هم تمامی دوران ائمه را یکی می‌داند و می‌گوید: «(شیعه دارای) فرهنگی است که دوره امامت ۲۵۰ ساله و دوره عصمت ۲۷۳ ساله دارد، دیگران چنین دوره‌ای ندارند.» (مطهری، ۱۳۸۳: ۲۴/۲۷۳) یا در جای دیگری می‌گوید: «وفات حضرت امام حسن عسکری در سال (۲۶۰) واقع شد، از نظر ما شیعیان مثل این است که پیغمبر اکرم تا سال (۲۶۰) زنده بود و در همه این زمان‌ها با همه تحولات و تغییرات و اختلاف شرایط و اوضاع و مقتضیات حاضر بود.» (همان، ۳۷-۱۸) حکیمی می‌گوید: «۲۵۰ سال دوران زندگی ائمه را از نظر وجه مشخص درگیری‌های اجتماعی و موضعی و تجربه‌های عوامل انسانی، به هشت دوره تقسیم کرده‌ام.» (حکیمی، ۱۳۸۳: ۱۷)

عادل ادیب نیز که متأثر از شهید صدر است، نقش مشترک ائمه را هدف اصلی آنان در ادامه راه رسالت پیامبر معرفی می‌کند. (ادیب، ۱۴۰۵: ۲۴-۲۳)

بنابراین تصور می‌شود هدف و مبنای اصلی این مؤلفان از تقسیم‌بندی دوره‌ای زندگانی ائمه، تأکید بر این مطلب است که هر چند در ظاهر وظایف و برنامه امامان با هم متفاوت بوده است، ولی همه آن بزرگواران در پی برنامه‌ای مشترک بوده‌اند. این اندیشه متأثر از روایاتی است که در کتب روایی شیعه وارد شده و بر اساس آن، خداوند به واسطه پیامبرش، به هر یک از ائمه مهربی عطا کرد که وظیفه آنان در آن نوشته بود و به آن عمل کردند. این روایات این مطلب را تأیید می‌کند که هر امامی وظیفه‌ای از سوی خداوند داشت که باید بدان عمل می‌کرد، پس هدف او، انجام مأموریت الهی است. اینکه امام صادق می‌فرماید سخن من، سخن پدر و جدم است تا آن را به سخن خداوند می‌رساند (مفید، ۱۴۱۶: ۱۸۶/۲)، یا این مبنا که همه ائمه نور واحدند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳/۲۶)، تکمله‌ای بر این سخن و نظر است. البته بحث

خلقت نورانی آن بزرگواران، مبحث دیگری است که به نظر می‌رسد ارتباطی به این تقسیمات ندارد.

برای این نظریه مبنای دیگری هم می‌توان بیان کرد و آن، عدم تفاوت روحیات و شخصیت ائمه علیهم‌السلام با یکدیگر است. باوری که هر چند در کتب کلامی بدان تصریح نشده، اما از مشهورات میان شیعه به‌شمار می‌رود.

۳. بررسی و ملاحظات

نظریه دوره‌بندی زندگانی ائمه علیهم‌السلام، هر مبنا و منشأیی که داشته باشد، با اشکال‌ها و نقدهایی روبه‌رو است. در ادامه به برخی از این ملاحظات اشاره می‌شود.

۳-۱. این نظریه پیشینه‌ای در میان مورخان، محدثان و مؤلفان تاریخ ائمه علیهم‌السلام ندارد و آنان از این دوره‌ها سخن نگفته‌اند، بلکه شیوه آنان بر چند محور از زندگی آن بزرگواران تکیه و تأکید دارد. یک، احوال شخصی شامل اسماء و القاب، زمان ولادت و رحلت، نام مادر و فرزندان، دو، فضایل و مناقب که بیشترین کتاب‌های زندگانی ائمه علیهم‌السلام را شامل می‌شود. سه، نص بر امامت و استدلال بر آن به‌وسیله علم غیب، معجزات و کرامات ائمه علیهم‌السلام که در واقع تکرار مناقب است. از این سه محور که بگذریم، معدودی از کتب یا بخش کوچکی از کتاب‌ها هم نگاهی تاریخی به زندگی ائمه علیهم‌السلام داشته و رویدادهای زندگی ایشان را گزارش کرده‌اند.

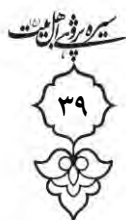
البته نبود یک نظریه در میان پیشینیان همیشه دلیل بر نادرستی آن نیست، اما باید توجه داشت که این بحث، تاریخی است و با گذشت حدود دوازده قرن از دوران ائمه علیهم‌السلام و تألیف آثار درباره زندگی آنان، هیچ یک از صاحبان آثار و بزرگان شیعه یا اهل سنت که زندگی امامان شیعه را نوشته‌اند، به یکی از این دسته‌بندی‌ها اشاره نکرده است.

۳-۲. هیچ یک از این نویسندگان و صاحب‌نظران، توضیح کامل و جامعی از این دوره‌ها نداده‌اند و در بیانات یا آثار قلمی خود به طرح این دوره‌ها پرداخته و سپس به شرح زندگانی امامان و بررسی آنچه از تاریخ آنان در نظر داشته‌اند، پرداخته‌اند. بنابراین، سخنان یا کتاب ایشان اختصاص به این دوره‌ها ندارد و نمی‌توان این آثار را مختص تبیین این نظریه دانست، بلکه تاریخ زندگی ائمه علیهم‌السلام را بر مبنای خاص خود بیان کرده و

فقط در بخش کوتاهی، این دوره‌ها را ذکر می‌کنند. برخی صاحبان این نظریه علاوه بر تقسیم کلی زندگانی ائمه علیهم‌السلام به دوره‌های خاص، ذیل هر دوره هم تقسیم‌بندی جزئی‌تری ارائه داده‌اند.

۳-۳. غالب این نویسندگان و صاحب‌نظران نه تنها طرح واحد و مشترکی برای این دوره‌ها ندارند، بلکه برخی از آنان در سخنان یا آثار متعدد، دوره‌های متعددی را بیان کرده‌اند. مثلاً عادل ادیب در دو کتاب خود، دو تقسیم ارائه می‌دهد. مراحل که در کتاب نخست، *دور ائمه اهل‌البیت* علیهم‌السلام بیان کرده، چنین است: مرحله اول مقابله با انحراف است که دوران چهار امام اول را دربر می‌گیرد. مرحله دوم مقابله با انحراف فرهنگی و ترسیم مشخصه‌های مذهب است که زمان امام باقر علیه‌السلام تا امام کاظم علیه‌السلام است. مرحله سوم، توسعه سیاسی و گسترش ارتباط با ائمه علیهم‌السلام توسط امام رضا علیه‌السلام، جواد علیه‌السلام و هادی علیه‌السلام است. مرحله چهارم یعنی زمان دو امام آخر، دوره رشد و حمایت از حوزه شیعی و همچنین غیبت صغری است. مرحله پنجمی هم هست که دوران ظهور نام می‌گیرد (ادیب، بی تا: ۴۸-۴۰). در حالی که همین مؤلف در کتاب دیگرش در همین موضوع *الائمه الاثنا عشر*، دوران زندگانی اهل بیت را به سه مرحله تقسیم می‌کند. مرحله نخست، دوره امام اول تا امام چهارم، مرحله‌ای است که ائمه علیهم‌السلام با انحراف روبه‌رو شدند و برای مبارزه با آن تلاش کردند. محور فعالیت آنان، برنامه‌ریزی و رعایت همه احتیاط‌های ممکن برای کاهش صدمه انحراف و حفظ اسلام بود. مرحله دوم که زمان امام باقر علیه‌السلام تا امام کاظم علیه‌السلام را شامل می‌شود، تلاش آنان برای مرزبندی شیعه است. مرحله سوم، از زمان امام رضا علیه‌السلام تا آخر که در این دوره، هم‌بستگی شدیدی میان امام و یارانش ایجاد می‌شود (ادیب، ۱۴۰۵: ۵۴، ۱۵۳ و ۱۹۶). در مجموع این مؤلف متأثر از اندیشه‌های شهید صدر است و نگاه او همانند اوست.

۳-۴. یکی از ملاحظاتی که متوجه این تقسیم‌بندی است، تعدد آنها و فاصله زیاد از یکدیگر است. نگاهی به جدول تنظیم شده در پایان این مقاله، تفاوت و فاصله نظرات را نشان می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که برخی دو دوره و برخی ده دوره را ترسیم کرده‌اند. این تشتت در تقسیم دوره‌ها، نشان می‌دهد این شیوه دارای مرزبندی روشنی نیست. گویا این بدان دلیل است که ائمه علیهم‌السلام معصومین به‌گونه‌ای عمل کرده‌اند که هرگونه دوره‌بندی

برای زندگی آنان، به تعداد آن بزرگواران می‌رسد و در این صورت، دیگر دوره معنایی نخواهد داشت.

۳-۵. نگاه صاحبان این نظریه به تاریخ و زندگانی ائمه علیهم‌السلام بیشتر کلامی است، در حالی که نگاه تاریخی به زندگی آن بزرگان می‌تواند عدم تطبیق این نظریه را با واقعیت‌های بیرونی حیات آنان نشان دهد؛ زیرا اصول حاکم بر رفتار ائمه علیهم‌السلام در قالب چنین تقسیم‌بندی‌هایی جای نمی‌گیرد.

۳-۶. ملاحظه دیگری که می‌توان داشت، با توجه به برداشت از معنای دوره است. به نظر می‌رسد در تقسیم بر اساس دوره‌بندی، اتصال و پیوستگی لازم است و حال آنکه در حرکت ائمه علیهم‌السلام نمی‌توان پیوستگی واحدی مشاهده کرد، بلکه همان گونه که این نظریه‌پردازان هم اذعان دارند، پیشوایان شیعه در هر زمانی به گونه‌ای که وظیفه و شرایط اقتضا می‌کرده، بر اساس هدف اصلی اقدام می‌نموده‌اند. این سبب می‌شود که به اصطلاح حرکت ائمه علیهم‌السلام به صورت زیکزاک‌ی باشد و نتوان دوره مشخصی برای آن تعریف کرد. مثلاً امیرمؤمنان مدتی را سکوت و مدتی خلافت کرده است. امام دوم هم مدتی خلافت و مدتی سکوت کرد، اما هیچ یک از این مراحل در یک دوره جمع نمی‌شوند و به هم متصل نیستند؛ زیرا هر کدام در زمان خاصی اتفاق افتاده و با یکدیگر متفاوتند.

آنچه مهم است، اینکه ائمه علیهم‌السلام هدفی مشترک را دنبال می‌کردند و آن هدایت انسان‌ها و ادامه رسالت رسول خدا بود، اما اینکه بتوان دوره‌های مشخصی برای زندگانی آن بزرگواران تنظیم کرد، کارآسانی نیست، بلکه شاهدهی که بتوان گفت ائمه علیهم‌السلام برنامه‌ای برای این دوره‌ها و برای تفاوت عمل در شیوه خود داشته باشند، وجود ندارد.

به نظر می‌رسد بخشی از دیدگاه‌ها، ناشی از فضای مبارزه و الگو گرفتن از حرکت امامان است، چون غالب کسانی که این سخن را طرح کرده‌اند، بر موضوع مبارزه ائمه علیهم‌السلام تأکید دارند. آیت الله خامنه‌ای در جای جای آثار و سخنانش بر مبارزه مشترک ائمه علیهم‌السلام تأکید کرده و کار اصلی ائمه علیهم‌السلام در همه این دوره‌ها را مبارزه بیان می‌کند. (خامنه‌ای، ۱۳۸۹: ۱۷؛ همو، ۱۳۶۱: ۱۱؛ همو، ۱۳۹۱: ۳۵۳ به بعد/ فهرست تفصیلی کتاب) چنان‌که می‌گوید: «مهم‌ترین چیزی که در زندگی ائمه علیهم‌السلام مورد توجه قرار نگرفته، عنصر مبارزه حاد سیاسی است» و «یا ائمه علیهم‌السلام از وفات رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تا (۲۶۰) در صدد بودند حکومت الهی را در جامعه به وجود بیاورند. این اصل مدعاست. البته گاهی کوتاه‌مدت و گاهی در

درازمدت. (همو، ۱۳۶۵: ۱۰) این نظریه با الگو گرفتن از ائمه علیهم‌السلام، به پیروان ایشان یادآور می‌شود که همه آنان در مبارزه بودند، هر چند ظاهراً عمل برخی از آنان به مبارزه نظامی شباهتی ندارد.

نتیجه‌گیری

نظریه تقسیم‌زدگانی امامان شیعه به دوره‌های مختلف و رویکرد ادواری در تحلیل زندگی و سیره ایشان، در نیم قرن اخیر مورد توجه برخی عالمان و نویسندگان قرار گرفته و پیشینه‌ای ندارد. بنابراین دیدگاه، مجموع عصر امامت به دوره‌هایی تقسیم می‌شود که هر کدام ویژگی خاصی دارد.

اما این نظریه را به آسانی نمی‌توان بر زندگی ائمه علیهم‌السلام تطبیق داد؛ زیرا دوره هر امام پیچیدگی خاص خود را داشته و اگر یک جنبه آن با پیشوای دیگری قابل تطبیق باشد، از جنبه‌های دیگری متفاوت است. به علاوه این دیدگاه دارای انسجام تام نیست؛ چون هر یک از صاحب‌نظران به‌گونه‌ای آن را ترسیم کرده‌اند که با نظرات دیگران سازگاری ندارد.

اگر کسانی درصدد ادامه این مسیر و ترسیم زندگی ائمه علیهم‌السلام با توجه به این دوره‌بندی‌ها باشند، لازم است به این نقدها توجه کنند و با رفع این ابهام‌ها و اشکالات، به تبیین این نظریه همت گمارند.

دو نقد جدی این نظریه آن است که اولاً اتخاذ روش واحدی برای این تقسیم‌بندی میسر نیست و هر کدام از صاحبان این نظریه، تقسیمی متفاوت با دیگری بلکه متفاوت با دیگر آرای خود بیان کرده‌اند. ثانیاً زندگی و سیره ائمه علیهم‌السلام بر واقعیت‌های خارجی استوار بوده و ترسیم چنین دوره‌هایی جز تلقی ما از زندگی آنان نیست.

جدول دیدگاه‌ها در تقسیم‌بندی دوره‌ها

صاحب دیدگاه	دوره اول	دوره دوم	دوره سوم	دوره چهارم	دوره پنجم	دوره ششم	دوره هفتم	دوره هشتم	دوره نهم	دوره دهم	زمان ارائه
شهید صدر	۴ امام نخست	صادقین	بقیه ائمه								۱۳۴۵
استاد حکیمی	علی	حسین	قیام حسینی	امام چهارم	صادقین	امام کاظم	امام رضا	بقیه ائمه			۱۳۵۵
آیت الله خامنه‌ای (پیشوای صادق)	۲۵ سال سکوت علی	خلافت دو امام	۲۰ ساله حسین	امام سجاد تا آخر							قبل از ۱۳۶۰
آیت الله خامنه‌ای (امام سجاد)	[موجود نیست]	[موجود نیست]	امام سجاد	[موجود نیست]							۱۳۶۱
آیت الله خامنه‌ای (عنصر مبارزه)	۳ امام نخست	امام سجاد و صادقین	امام کاظم و رضا	بقیه ائمه							۱۳۶۴
شهید مطهری	مبارزه با شمشیر	مبارزه فرهنگی									۱۳۵۰ تا ۱۳۵۷
عادل ادیب (نور ائمه)	۴ امام نخست	صادقین و کاظم	رضا و جواد و هادی	عسکری و مهدی	ظهیر مهدی						؟
عادل ادیب (الائمه الاثنی عشر)	۴ امام نخست	صادقین و کاظم	بقیه ائمه								۱۳۶۳
مرحوم علی صفایی	علی در عصر خلفا	علی در عصر خلافت	حسین در صلح	قیام امام حسین	امام سجاد	صادقین	کاظم و رضا	جواد و عسکریین	غیبت صغرا	غیبت کبرا	۱۳۶۲
آیت الله سبحانی و استاد پیشوایی	۲۵ سال سکوت علی	خلافت دو امام	۲۰ ساله حسین	امام سجاد تا آخر							۱۳۷۲
الهی‌زاده	علی	حسین	سجاد و صادقین	کاظم تا هادی	عسکری	مهدی					۱۳۹۰

پی‌نوشت‌ها

۱. البته خلافت منصور از سال (۱۳۶) بوده است. (ر.ک: طبری، بی‌تا: ۴۷۱/۷؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۲۹۳/۳)
۲. چون در پاورقی، از شهید صدر یاد کرده و به کتاب او ارجاع می‌دهد.
۳. ۱۳۷۵: تر: مینا جیگاره، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. ۱۳۷۴: تر: اسدالله مبشری، چ ۱۶/۱۵، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۵. چون تدوین مقدمه و متن کتاب سیره پیشوایان، سال ۱۳۷۲ ش/ ۱۴۱۴ ق است.
۶. ر.ک: کلینی، ۱۴۰۵: ۲۷۹/۱: باب أن الأئمة لم يفعلوا شيئاً و لا يفعلون إلا بعهد من الله؛ نعمانی، ۵۱: باب ما جاء فی الإمامة و الوصیة و أنهما من الله و باختياره.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

۱. احمدی، حمید؛ ۱۳۸۵، *تاریخ امامان شیعه*، قم: دفتر نشر معارف.
۲. ادیب، عادل؛ ۱۴۰۵، *الائمة الاثنا عشر دراسة تحليلية*، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
۳. _____؛ بی تا، *دور ائمة اهل البيت في الحياة السياسية*، بیروت: دار التعارف.
۴. الهی زاده، محمدحسین؛ ۱۳۹۰، *تدبری در سیره تاریخی اهل بیت علیهم السلام*، مشهد: به نشر.
۵. پیشوایی، مهدی؛ ۱۳۷۹، *سیره پیشوایان*، چاپ یازدهم، قم: مؤسسه امام صادق علیهم السلام.
۶. حکیمی، محمد رضا؛ ۱۳۸۳، *امام در عینیت جامعه*، قم: دلیل ما.
۷. خامنه‌ای، سیدعلی؛ ۱۳۶۱، *پژوهشی در زندگی امام سجاد علیهم السلام*، تهران: دفتر حزب جمهوری اسلامی.
۸. _____؛ ۱۳۶۵، *عصر مبارزه در زندگانی ائمه علیهم السلام، کنگره جهانی حضرت رض علیهم السلام*، مشهد: آستان قدس رضوی.
۹. _____؛ ۱۳۸۶، *پیشوای صادق علیهم السلام*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۰. _____؛ ۱۳۸۹، *اشاره‌های روشنی: استراتژی و دوره‌های تاریخی امامت از منظر مقام معظم رهبری*، تدوین دوماهنامه اندیشه حوزه (وابسته به) دانشگاه علوم رضوی، مشهد: انتشارات قدس رضوی.
۱۱. _____؛ ۱۳۹۱، *انسان ۲۵۰ ساله: بیانات مقام معظم رهبری درباره زندگی سیاسی - مبارزاتی ائمه علیهم السلام معصومین*، تهران: مؤسسه ایمان جهادی.
۱۲. رفاعی، عبدالجبار؛ ۱۳۷۱، *معجم ما کتب عن الرسول ﷺ و اهل بینه علیهم السلام*، تهران: وزارت ارشاد.